

NIDHAMU KATIKA UTUMIAJI WA ISTILAHU ZA KISWAHILI: MIFANO KUTOKA FANI YA ISIMU

H.J.M. Mwansoko

Utangulizi

Istilahi, yaani msamiati maalum wa fani za sayansi na teknolojia, ni nyenzo muhimu katika kufanikisha mawasiliano ya kitaaluma. Istilahi ndizo zinazowakilisha dhana mbalimbali za kisayansi na kiteknolojia kwa kutumia lugha. Ili mawasiliano ya kitaaluma yaweze kufana ama kutekelezeka kwa ufanisi mkubwa, hapana budi kuwepo na nidhamu katika utumiaji wa istilahi.

Neno "nidhamu" linatumika katika makala hii kumaanisha ile hali ya wanataaluma (na watumiaji wa istilahi kwa ujumla) kudhamiria kwa dhati kabisa kutumia istilahi zinazokubalika na watumiaji wengi wa taaluma inayohusika badala ya kila mtaalam kujiundia istilahi zake, kulingana na mapenzi na ladha zake. Istilahi zinazokubalika na wengi ndizo aghalabu huchukuliwa kuwa ni istilahi sanifu.

Madhumuni ya makala haya ni kujadili jinsi watumiaji wa istilahi za Kiswahili wanavyozingatia nidhamu ya istilahi na umuhimu wa nidhamu hiyo katika usitawishaji wa Kiswahili cha kitaaluma. Mjadala utatumia mifano ya istilahi kutoka kwenye fani ya isimu ya Kiswahili. Uteuzi wa fani hii umetokana na sababu kuu tatu: (1) somo hili hufundishwa nchini Tanzania hadi ngazi ya Chuo Kikuu; (2) somo hili hufundishwa pia hadi ngazi ya Chuo Kikuu katika nchi za jirani kama vile Kenya, Uganda, Rwanda, Burundi n.k.; (3) fani hii ndilo eneo la ubobezi la mwandishi wa makala. Hivyo fani iliyoteuliwa siyo tu inazo istilahi za Kiswahili za kutosha, bali pia inao watumiaji wengi katika kanda karibu yote ya Afrika Mashariki na Kati.

Umuhimu wa nidhamu ya matumizi ya istilahi

Kabla hatujaangalia umuhimu wa nidhamu ya matumizi ya istilahi ni vyema tujikumbushe mahitajio au sifa bainifu za istilahi sadifu. Kwa mujibu wa Felber (1984: 181 - 182) istilahi sadifu sharti:

- (i) iwe sahihi
- (ii) iwe fupi
- (iii) iandikwe na kutamkwa kwa urahisi
- (iv) iweze kunyambulika kwa urahisi (ili kuzalisha istilahi nyingine za kikoa)
- (v) izingatie vilivyo sarufi ya lugha ilimoundwa
- (vi) iwakilishe dhana moja tu (kila inapowezekana)
- (vii) iwe katika mfumo wa kidhana.

Istilahi inayozingatia mahitajio yaliyoorodheshwa hapo juu huchukuliwa kuwa ni istilahi bora. Istilahi hiyo huwa ni bora zaidi kiutendaji pale inapotumiwa kwa nidhamu katika matini za kisayansi na kiteknolojia. Nidhamu katika matumizi ya istilahi ni jambo muhimu katika mawasiliano ya kitaaluma kwa sababu kuu mbili: kwanza nidhamu huwezesha istilahi zilizokubaliwa na watumiaji wengi, na hivyo kusanifishwa ili zitumike kwa ulinganifu bila kuzibadilishabadilisha kiumbo na/au kimaana. Pili, istilahi zinapotumika kwa ulinganifu, basi hurahisisha na kuchapusha mawasiliano ya kitaaluma kwa vile washiriki wa mawasiliano hayo, mathalani waandishi wa vitabu vya kitaaluma, waalimu, wahadhiri na wanafunzi, huwa na uelewa mmoja, usiopingana (Felber 1984: 1-2; Picht na Draskau 1985, Sura ya IX).

Hali ya matumizi ya istilahi za Kiswahili

Tulisema hapo awali kuwa katika makala haya tutatumia mifano ya istilahi kutoka kwenye fani ya isimu ya Kiswahili. Katika kutathmini matumizi ya istilahi za isimu zinazohusika tulitumia *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha (KASAILU)* iliyochapishwa na Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI) mwaka 1990 kama msingi wa kuanzia tathmini yetu. Kwa mujibu wa maelezo ya Mhariri wake,

Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha ni natija ya ushirikiano kati ya wataalamu wa lugha na isimu, na wataalam wa Kiswahili kutoka vyo vya Dar es Salaam, Nairobi, Burundi, na Zaire. Wataalam hao walijumuika kwenye warsha mwaka 1987 na kupitia istilahi kadhaa za Kiingereza na kuzitafutia visawe vyake, pamoja na kuzingatia kama fasili au kielelezo cha kila istilahi kinakidhi haja iliyokusudiwa. (Taz. "blabu" ya KASAILU).

Hii inamaanisha kuwa KASAILU ni kazi ya pamoja ya wanaisimu wa Kanda ya Afrika Mashariki na Kati waliowakilishwa kwenye warsha ya 1987 na wenzao kutoka Tanzania, Kenya, Burundi na Zaire. Kwa maelezo ya Mhariri, istilahi zilizomo katika KASAILU zinatarajiwa kukidhi mahitaji ya watumiaji katika nchi za Tanzania, Kenya, Uganda, Zaire, Rwanda, Burundi na Komoro. Kwa mantiki hii tunachukulia kuwa istilahi zilizomo katika KASAILU zinapaswa kuonwa kuwa ni sanifu na hivyo kustahili kutumiwa kwa ulinganifu na wanaisimu ya Kiswahili wa Afrika Mashariki na Kati walau kwa kipindi cha miaka 5 hadi 10 kabla KASAILU haijadurusiwa. Kwa minajili ya makala haya, matumizi ya istilahi za isimu yanayotii KASAILU yamechukuliwa kuwa ndiyo yaliyozingatia "nidhamu ya istilahi" kwa dhati yake. Kinyume chake, matumizi ya istilahi yaliyokiuka KASAILU yamehesabiwa kuwa hayakuzingatia "nidhamu ya istilahi".

Pamoja na kutumia KASAILU kama msingi wa kutathmini matumizi ya istilahi za isimu ya Kiswahili, tungependa kueleza pia kuwa data zitakazotumika katika zoezi hili la tathmini zinajumuisha nchi mbili tu za Kanda ya Afrika Mashariki na Kati. Nazo ni Tanzania na Kenya. Tumeamuwa utafiti wetu uanze kwa nchi hizi mbili kwa sababu ya kuyafahamu vyema zaidi maandiko na machapisho ya kiisimu ya nchi hizi. Tanzania ndiko mwandishi wa makala haya anakofanyia kazi, ilihali Kenya ndiko mwandishi anakotoa huduma za utahini wa nje katika somo la Isimu ya Kiswahili, hususan katika Idara ya Kiswahili ya Chuo Kikuu cha Moi.

Kwa upande wa Tanzania, nyingi ya data zilizolinganishwa na zile za KASAILU ili kubaini "utiifu" na "ughairi" wake zilitokana na makala mbalimbali za wanaisimu ya Kiswahili yaliyochapishwa kwenye majarida yatolewayo na asasi za Kiswahili za humu nchini. Miswada na vitabu mbalimbali vya Kiswahili vya nchini pia vilitumiwa kama vyanzo vya data.¹

Data kutoka Kenya, kwa kiwango kikubwa, zilijumuisha tasnifu za "M.Phil" zilizoandikwa katika Idara ya Kiswahili ya Chuo Kikuu cha Moi pamoja na matini za mitihani ya mihula ya wanafunzi wa uzamili hapo Idarani.

Baada ya kutoa usuli huo wa mada yetu, sasa tunadhani tunayo fursa nzuri ya kujadili hali halisi ya matumizi ya istilahi za isimu ya Kiswahili nchini Tanzania na Kenya.

Uchunguzi wa maandiko na machapisho anuwai ya fani ya isimu ya Kiswahili tuliyoyapitia katika utafiti wetu umeonyesha kuwa idadi kubwa zaidi (kwa makisio yetu, kama 80%) ya istilahi za Kiswahili za isimu zinatumiwa kwa nidhamu, yaani kulingana na makubaliano ya wanaisimu ya Kiswahili yaliyomo katika KASAILU. Istilahi zilizoghairi msimamo wa KASAILU zinaweza kugawanywa katika makundi mawili makubwa: (i) zile ambazo zinatumiwa visawe vilivyo tofauti kabisa na istilahi za KASAILU; na (ii) zile ambazo zinatofautiana na istilahi sanifu za KASAILU katika tahajia (na pengine sarufi) yake.

Istilahi zenye visawe tofauti na istilahi zilizomo katika KASAILU

Hizi ni istilahi mpya zilizoundwa kuwakilisha dhana zilezile zinazowakilishwa na istilahi za KASAILU. Ni visawe ama sinonimu za istilahi zilizokubaliwa na wanawarsha ya mwaka 1987 na kuhifadhiwa katika rekodi ya kudumu iliyochukua umbo la KASAILU. Tunaonyesha mifano ya istilahi ghairi hizi katika jedwali lifuatalo:

Istilahi ya Kiingereza	Kisawe katika KASAILU	Kisawe ghairi	Chanzo cha kisawe ghairi
1. Larynx	kongomeo	koromeo	CKM
2. vocal cords	nyuzi sauti	nyusi za glota	CKM
3. vocal tract	mkondo sauti	bomba la sauti	CKM
4. gender	jinsi	uana	CKM
5. stops	vizuiwa	vikatizwaji	CKM
6. loan words	maneno ya mkopo	msamiati wa kusharabu	CKM
7. borrow (borrowing)	kopa(ukopaji)	sharabu (kusharabu)	CKM
8. source language (for loan words)	lugha chasili	lugha changizi lugha kopezi lugha toaji	CKM CKM CKD
9. nasal	nazali	ng'ong'o	CKM/CKD* ¹

CKM = Chuo Kikuu cha Moi, Eldoret, Kenya,

CKD = Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Tanzania

Istilahi zenye tahajia tofauti na istilahi sanifu za KASAILU

Mabadiliko ya tahajia ya kundi hili la istilahi pengine huifanya istilahi husika ieleweke vizuri zaidi. Hata hivyo wakati mwingine mabadiliko hayo hukengeusha misingi ya utohozi wa istilahi hasa za mkopo. Kwa kawaida istilahi za mkopo hutoholewa katika Kiswahili kufuatana na matamshi yake katika lugha chasili (kama yalivyosikiwa na wazungumzaji wa Kiswahili).² Licha ya hivyo, mabadiliko ya tahajia huweza pia kupotosha sarufi ya Kiswahili ya istilahi husika. Tunatoa mifano michache ya istilahi za kundi hili kwenye jedwali lifuatalo:

Istilahi ya Kiingereza	Tahajia ya kisawe katika KASAILU	Tahajia ghairi ya kisawe	Chanzo cha tahajia ghairi ya kisawe
10. International Phonetic Alphabet IPA	Alfabeti ya Kifonetiki ya Kimataifa (AKIKI)	(a) Alfabeti ya Kifonetiki ya Kimataifa (b) Alfabeti ya fonetiki ya kimataifa	CKM CKD
11. thesaurus	tezauri	thesaurusi	CKD
12. lateral	kitambaza	kitambazi	CKM
13. Anthroponymy	antroponimia	antoponemia	CKM
14. general linguistics	isimu jumlifu	isimu jumla	CKM

Tahajia ghairi ya istilahi na. 12 inaifanya istilahi hiyo iwe angavu na kueleweka vema zaidi: sauti tambazi ⇒ kitambazi, inayotamkwa wakati hewa inaporuhusiwa kupenya upande mmoja au pande zote mbili za bapa la ulimi (KASAILU, uk. 36). Utohozi wa istilahi na. 11 na 13 haujazingatia msingi wa utohozi uliotajwa hapo juu, ilihali tahajia ghairi ya istilahi na. 10(b) imepotosha dhana ya IPA (AKIKI). Kinachorejelewa katika IPA sio "fonetiki ya kimataifa", bali "alfabeti ya kifonetiki" (ya kimataifa).

Mjadala

Upembuzi wa kina wa hali halisi ya matumizi ya istilahi za isimu ya Kiswahili unaonyesha kuwepo mambo makubwa matatu. Kwanza kabisa ni dhahiri kuwa kuna dalili za upinzani dhidi ya istilahi zilizosanifiwa na kutungiwa kamusi nchini Tanzania miongoni mwa wanaisimu wa Kenya. Kwani idadi kubwa zaidi ya visawe ghairi vya istilahi za KASAILU ilibuniwa kutoka Kenya.

Pili, kwa vile wengi wa wanajopo walioziandaa istilahi za KASAILU alitoka Tanzania (taz. Utangulizi wa KASAILU), na pia kwa vile KASAILU ilichapishwa Tanzania, na hivyo kusambazwa zaidi miongoni mwa wanaisimu wa Tanzania kuliko Kenya na nchi nyinginezo za Kanda ya Afrika Mashariki na Kati, wanaisimu wa Tanzania wanaonekana kuzitumia ipasavyo nyingi ya istilahi zilizomo katika KASAILU. Hivyo nidhamu yao ya utumiaji wa istilahi za KASAILU ni kubwa zaidi.

Jambo la tatu ni kwamba si vighairi vyote vya kiistilahi vinapaswa kuangaliwa kwa mtazamo hasi, yaani wa kuonyesha utovu wa "nidhamu ya istilahi". Baadhi ya vighairi (vilivyobuniwa na wanaisimu wa Kenya) kwa hakika

vimepelekea katika uboreshaji na uimarishaji wa istilahi za isimu ya Kiswahili. Mathalani istilahi zifuatazo:

15. bilingual - mjozi lugha (KASAILU: mwana lugha mbili)
16. bilingualism - ujozi lugha (KASAILU: uwili lugha)
17. multilingual - mwanawingi lugha (KASAILU: mlumbi)
18. multilingualism - wingi lugha (KASAILU: ulumbi)

ni angavu na zinaeleweka kwa wepesi zaidi ikilinganishwa na istilahi asilia za KASAILU zinazowakilisha dhana hizohizo. Aidha uamuzi wa kuzitafutia dhana zifuatazo istilahi tofauti katika Kiswahili ni jambo lenye busara zaidi:

19. synonym - sinonimu (KASAILU: kisawe)
20. equivalent - kisawe (KASAILU: kisawe)

Uboreshaji wa Matumizi ya Istilahi za Kiswahili

Tumeonyesha katika majadiliano yetu hapo juu kuwa ingawa kwa kiasi kikubwa hali ya matumizi ya istilahi za isimu ya Kiswahili katika kanda yetu ya Afrika Mashariki na Kati ni nzuri, hata hivyo bado inahitaji kuboreshwa ili kupunguza zaidi idadi ya vighairi vya istilahi vilivyopo. Usanifishaji wa istilahi daima hulenga katika kuleta ulinganifu wa matumizi ya istilahi hizo miongoni mwa watumiajilengwa wake. Na kwa vile kwa kawaida watumiaji wa istilahi hujumuisha sehemu ndogo tu ya wanajamii - lugha (Picht na Draskau 1985:11), basi mwafaka juu ya istilahi na fasili zake sanifu hupatikana kwa urahisi, pasi na kuwepo mivutano na mitafaruku mingi.

Ni vema basi ikawekwa mikakati ambayo itawezesha istilahi sanifu za isimu ya Kiswahili zitumike kwa ulinganifu mkubwa miongoni mwa wanaisimu wa Afrika Mashariki na ya Kati. Ili kufanikisha azma hiyo tunapendekeza mbinu zifuatazo zitumike sawia. Awali ya yote, KASAILU inapaswa kuduruswa ili istilahi ambazo hazikubaliwi na baadhi ya wanaisimu zijadiliwe na mwafaka mpya upatikane. Istilahi zilizosanifiwa kwa kawaida hupaswa kuduruswa kila baada ya miaka mitano (Picht na Draskau 1985:191). Sasa hivi KASAILU ina umri wa karibu muongo mmoja na haijaduruswa hata mara moja.

Pili, inashauriwa kuwa asasi zinazositawisha Kiswahili (kwa kufundisha au kufanya utafiti) zitumiane orodha za istilahi zake mpya mara kwa mara. Orodha ama vitini hivi vitazisaidia asasi zilizozipokea kujua nini kimeshafanywa na asasi nyingine, na hivyo kutorudufu kazi hiyo. Hali hii itapunguza utoaji wa visawe anuai vya istilahi.

Tatu, kila asasi inapotoa majarida yake ya Kiswahili (k.m. *Kiswahili na Mulika* kwa TUKI, *Kioo cha Lugha* kwa Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, *Baragumu* kwa Chuo Kikuu cha Maseno, Kenya), basi ichapishe pia

istilahi mpya zinazohusiana na taaluma ya Kiswahili. Istilahi hizo zinaweza kuwa zimebuniwa na asasi yenyewe, au ilizozipata kutoka kwenye asasi nyingine za Kiswahili. Ingawa uchapishaji wa orodha za istilahi katika majarida ya Kiswahili ulikuwa ukifanywa zamani, siku hizi utaratibu huu mzuri haufanyiki tena. Istilahi za mwisho katika *Mulika* zilichapishwa kwenye Toleo Na.16 la 1984 ilihali katika jarida la *Kiswahili* orodha ya mwisho ilichapishwa kwenye Juzuu 52/1 na 52/2 la 1985. Orodha zote hizi mbili zilihusu istilahi za fani ya fasihi. Toleo la mwisho la mfululizo wa vitabu vya *Tafsiri Sanifu* vya BAKITA lilichapishwa mwaka 1985.

Nne, inashauriwa kukusanya orodha za istilahi za isimu ya Kiswahili kutoka matini mbalimbali za wanazuoni wa isimu wa vyuo vikuu vya Tanzania na asasi nyinginezo za Kiswahili nchini na vyuo vikuu vya Kenya na kuzichanganua ili kuona ni kwa kiasi gani zinafanana ama kutofautiana na zile za KASAILU.

Na mwisho inashauriwa kuwa kila itakapowezekana wanaisimu ya Kiswahili waambatishe faharasa za istilahi mpya (walizojiunda) katika makala, ripoti, na vitabu vyao. Faharasa zilizotolewa katika Taasisi ya Ukuzaji Mitaala (1988) *Kiswahili Sekondari* na Mdee (1986) *Swahili: Muundo na Matumizi Yake*, ni mfano mzuri wa kuigwa na waandishi wengine wa isimu ya Kiswahili.

Ni imani na matarajio yetu kuwa endapo hatua hizi nne zitatekelezwa, basi kutakuwepo na mzunguko mzuri wa istilahi katika Kanda yetu utakaopelekea kwenye kiwango cha juu zaidi cha ulinganifu katika utumiaji wa istilahi za Kiswahili.

Hitimisho

Tulilenga katika makala haya kujadili umuhimu wa kuzingatia nidhamu katika matumizi ya istilahi; hususan ni za Kiswahili. Imedhihirika kuwa kwa kiwango kikubwa istilahi za Kiswahili zinatumika vizuri na kwa ulinganifu unaoridhisha, japo si kwa asilimia mia moja. Vighairi vya istilahi sanifu vimebainishwa kwa mifano kuntu na mikakati ya kuboresha matumizi ya istilahi za Kiswahili imependekezwa.

Ni matarajio yetu kuwa makala yatachangia kwa kiwango fulani katika harakati za kuimarisha istilahi za Kiswahili na hivyo kuikomaza lugha hii katika medani ya taaluma.

Tanbihi

- 1 Mengi ya marejeo haya hayakutajwa moja kwa moja katika matini kwa sababu za 'kiusalama' yaani ili kutozusha mahusiano hasi kati ya mwandishi wa makala na waandishi wa machapisho yaliyotumiwa kama vyanzo vya vighairi vya kiistilahi.
- 2 Hata hivyo mwandishi wa makala haya amependekeza istilahi za aina hii zitoholewe kutokana na tahajia yake katika lugha chasili ili kurahisisha zaidi uhawilishaji wa istilahi hizo kutoka lugha za kigeni na kwenda katika Kiswahili (Mwansoko 1996).

Marejeo

- Abdallar, D.O. (1995) *Kikundi Husishi cha Kiswahili*. Tasnifu ya M.Phil, Chuo Kikuu cha Moi.
- Chebets, C.S. (1996) *Anthroponimu Asilia za Kinandi kwa Mtazamo wa Kisemantiki*. Tasnifu ya M.Phil, Chuo Kikuu cha Moi.
- Chuwa, A.R. (1991) "Utoaji wa Maana katika Kamusi ya Kiswahili". Katika *Kiswahili*, Juzuu 58: 82-90.
- Felber, H. (1984) *Terminology Manual*. Paris, Infoterm/ UNISIST/UNESCO.
- Mdee, J.S. (1986) *Swahili: Muundo na Matumizi Yake*. Nairobi: Intercontinental Publishers Ltd.
- (1996) *Leksikografia* (mimeo).
- Mwinyi, Y.A. (1995) *Uchanganuzi wa Kifonolojia wa Sauti za Kidigo*. Tasnifu ya M.Phil, Chuo Kikuu cha Moi.
- Mwansoko, H.J.M. (1996) "Solving Terminology Problems in African Languages: Some Suggestions of Strategies Based on Swahili Experience". Makala iliyotolewa kwenye Semina ya Kanda ya LICCA, Dar es Salaam, 26-28 Septemba 1996.
- Omogo, B.S. (1995) *Dhima ya Ushikamano katika Utendaji kwenye Insha za Kiswahili za Wanafunzi wa Kidato cha Nne, Wilayani Kisii*. Tasnifu ya M.Phil, Chuo Kikuu cha Moi.
- Picht, H. and Draskau, J. (1985) *Terminology: An Introduction*. Surrey: Chuo Kikuu cha Surrey, Idara ya Isimu na Masomo ya Kimataifa.
- TUKI (1990) *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar es Salaam: Educational Publishers and Distributors.
- Taasisi ya Ukuzaji Mitaala (1988) *Kiswahili Sekondari*. Dar es Salaam.
- Wamwala, M.N. (1995) *Kanuni za Kiisimu-Jamii zinazotawala Kusharabu kwa Msamiati wa Kiswahili katika Kibukusu*. Tasnifu ya M.Phil, Chuo Kikuu cha Moi.